

NOVIOPOSTA

In dit nummer

Handstempels deel 8

100 jaar briefkaarten in Nederland

In dit nummer wordt een begin gemaakt met orde te brengen in het typeraderstempel. Op pagina 4 de langebalk stempels.

Einde van een 150-jarige nabij?

Redactie:
J. Mulder
J. Spijkerman
J.M.A.G. Stroom

Fotografie:
W.A. v.d. Wagt

Basis ontwerp:
L. Thijsen

Illustraties:
vacature

Expeditie:
F. Piers
Tolhuis 35-17
6537 NN Nijmegen
Tel. 024-3444208

BRIEFKAART CARTE POSTALE

afzender expéditeur

Afbeelding 14: De meest recente Nederlandse briefkaart. De laatste?

We kennen het fenomeen briefkaart al honderdvijftig jaar in Nederland. Het is de vraag of de houdbaarheidsdatum inmiddels is verstreken. Meer informatie over de briefkaart in het artikel 'Een bescheiden jubileum' op pagina 8.

Nederlandse handstempels (8): langebalkstempels

In ons verhaal over de Nederlandse handstempels hebben we in aflevering 6 het grootrondstempel beschreven (Novioposta 143, pagina 4-7). Dit stempeltje had - net als zijn voorganger het kleinrondstempel - een uuraanduiding. Dat was handig voor de controle op de postverwerking, maar het had als nadeel dat de loketbeambte het telkens moest aanpassen. Dat betekende: het schroefje losdraaien, het uurkarakter eruit halen, een nieuw uurkarakter plaatsen en het schroefje weer aandraaien. Daarbij kreeg de beambte natuurlijk inkt aan zijn vingers, zodat hij eerst zijn handen moest schoonmaken voordat hij weer kon gaan stempelen of andere werkzaamheden verrichten.

met een letter- of karakterwiel. In het Nederlands had men daarom beter kunnen spreken 'letterwielstempel' of 'karakterwielstempel'. Maar de term 'typenraderstempel' is ingeburgerd, dus daar houden we ons aan.

Typenraderstempels

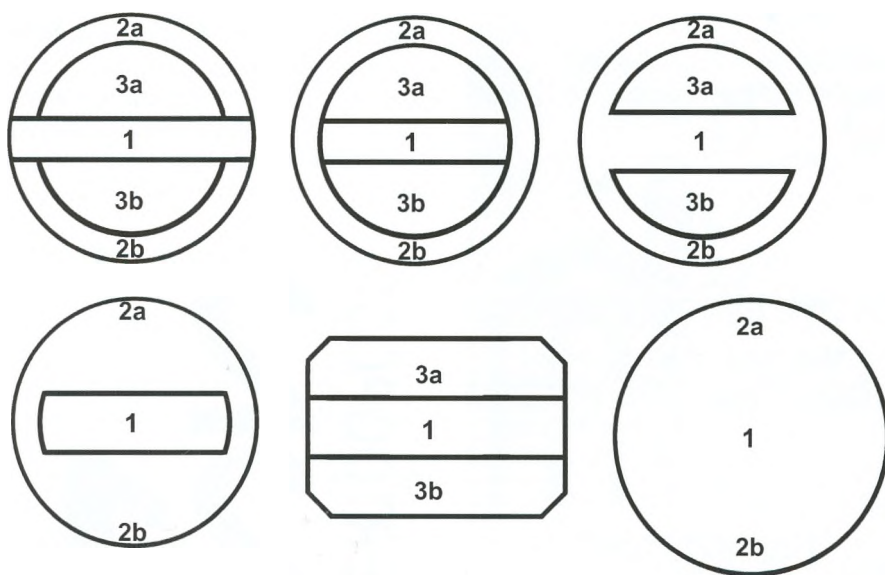
Dat kon simpeler, en de oplossing werd gevonden door het ontwikkelen van stempels met verstelbare karakters. Door het draaien aan een wieltje kon men het uur, de dag en de maand van het stempel aanpassen zonder vieze handen te krijgen. Ook de jaaraanduiding kon in de meeste gevallen ingesteld worden door te draaien, al kwam dat slechts één keer per jaar voor...

Stempels met verdraaibare karakters worden *typenraderstempels* genoemd. Dat is een vreemde term, die vaak verbasterd wordt tot 'type raderstempels' of zelfs 'radarstempels'.

De eerste typenraderstempels werden tegen het einde van de negentiende eeuw vervaardigd door Duitse en Zwitserse fabrikanten. In het Duits heten ze 'typenradstempel': stempels

Afbeelding 2: afdruk van Martinstempel NYMEGEN 4 op een prentbriefkaart die in 1906 verstuurd is naar Enschede. Links naast de postzegel staat een vage afdruk van het grootrondstempel ENSCHEDE.

- 1 de BALK met de aanduidingen van dag, maand, jaar en uur
- 2 a. de BOVENRAND met plaatsnaam en b. de ONDERRAND met een nadere aanduiding, zoals een volgnummer
- 3 a. het BOVENSEGMENT en b. het ONDERSEGMENT.

Vrijwel alle Nederlandse poststempels met plaatsnaam-, datum- en uuraanduiding vanaf 1905 zijn typenraderstempels. Verzamelaars maken een onderverdeling in de volgende categorieën:

- Martinstempel
- Langebalkstempel
- Kortebalkstempel
- Openbalkstempel
- Cilinderbalkstempel
- Treinbalkstempel
- Zelfintkend tuimelstempel.

Over de 'klassieke' Stempeltypen zoals punt-, kleinrond- en grootrondstempel is veel geschreven en er zijn

Afbeelding 1: schematische voorstelling van de verschillende typenraderstempels: langebalk-, kortebalk-, openbalk-, cilinderbalk-, treinbalk- en zelfintkend tuimelstempel.

catalogi van met prijsaanduidingen - zowel voor afdrukken op losse postzegels als voor afdrukken op complete brieven. De 'moderne' typenraderstempels zijn wel in kaart gebracht (zie de website van de Ned. Academie voor Filatelie), maar een cataloguswaarde hebben ze over het algemeen niet. Al zijn sommige afdrukken heel lastig te vinden en worden er door verzamelaars soms aardige prijzen voor betaald. 1)

Terminologie

In het algemeen ziet een typenraderstempel er als volgt uit (afb. 1):

Bij langebalkstempels wordt de balk begrensd door de buitencirkel, bij kortebalkstempels door de binnencirkel. Bij openbalkstempels is de binnencirkel plaatselijk onderbroken ter hoogte van de balk en bij cilinderbalkstempels is de binnencirkel alleen aanwezig naast de balk en ontbreken de segmenten.

Treinblokstempels zijn trajectstempels, die gebruikt werden in het postrijtuig van een trein die reed tussen twee plaatsen. Ze hebben een andere opbouw dan de andere typenraderstempels. In de beide segmenten staan de plaatsnamen van het begin en het einde van een treintraject; in de balk staan de aanduidingen van dag, maand en jaar, maar de uuraanduiding is vervangen door het volgnummer of -letter van een trein.

Zelfinkende tuimelstempels hebben geen binnencirkel en geen segmenten.

Afbeelding 3: afdrukken van de gekapte Martinstempels NYMEGEN uit mei-juni 1907.

Afbeelding 4: afdruk van langebalk-hamerstempel NIJMEGEN 10 op een prentbriefkaart naar Leeuwarden uit 1911. Postkantoor Leeuwarden plaatste langebalkstempel nummer 4 als aankomststempel.

Afbeelding 5: afdruk van langebalkstempel NIJMEGEN HEZELSTR. 1 uit een stempelboek van de PTT.

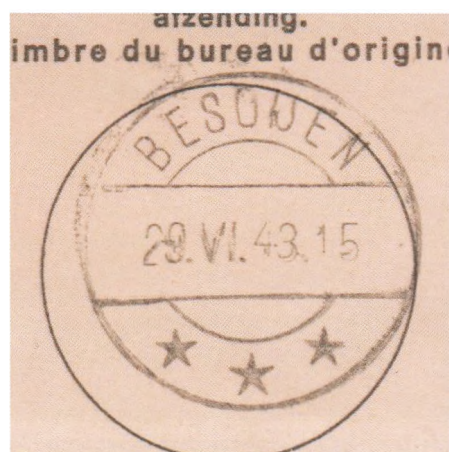
Afbeelding 6a: afdruk van langebalkstempel NIJMEGEN STATION 1 op een prentbriefkaart naar Brussel uit 1908.

Afbeelding 6b: afdruk van langebalkstempel NIJMEGEN STATION 3 op een prentbriefkaart naar Rotterdam uit 1921.

Afbeelding 7a: afdruk van langebalkstempel BESOUEN uit 1918 met uuraanduiding 11-12 V (12-uurskarakters).

Afbeelding 7b: afdruk van langebalkstempel BESOUEN uit 1943 met uuraanduiding 15 (24-uurskarakters).

Martinstempel

In de jaren 1906-1907 werden op sommige kantoren poststempels gebruikt die vervaardigd waren door de firma Gebr. Martin in Berlijn. Het zijn langebalkstempels, met als opvallendste kenmerken de arcering in de segmenten en het volgnummer tussen twee sterren in de onderrand. De Martinstempels en een aantal soortgelijke stempels van Nederlands fabricaat ('s Rijks Munt) zijn te beschouwen als proefstempels. De PTT wilde onderzoeken hoe deze stempels functioneerden, vooral wat de leesbaarheid betreft.

Postkantoor Nijmegen kreeg vier Martinstempels, genummerd 1 tot en met 4. De plaatsnaam in de bovenrand van het stempel luidt NYMEGEN, met y-grec, waarschijnlijk doordat de Duitse fabrikant niet bekend was met de Nederlandse 'lange ij' (afb. 2).

Afbeelding 8a: afdruk van langebalkstempel ARNHEM OUDE STAT.STR. 1 uit 1913 met maandaanduiding 2 voor februari.

De Martinstempels en hun Nederlandse tegenhangers voldeden prima wat de leesbaarheid betreft, maar het publiek had klachten over de afstemelingen. De gearceerde segmenten - die bedoeld waren om meer inkt op de postzegels aan te brengen, zodat herbruik van zegels bemoeilijkt werd - leverden lelijke afdrucken op. Vanwege die klachten liet de PTT alle arceringen uit de stempels verwijderen ('kappen'). De gekapte stempels zijn daarna weer doorgebruikt. Ook in Nijmegen gebeurde dat: de vier Martinstempels zonder arcering zijn tot aan de zomer van 1907 in gebruik geweest. Afdrucken zijn te herkennen aan de plaatsnaam: NYMEGEN (afb. 3).

Het langebalkstempel

Het standaardstempel voor postvestigingen werd na de genoemde proefperiode het langebalkstempel, dat alle tot dan toe in gebruik zijnde dagtekeningstempels moest gaan vervangen. Kleine postkantoren, hulp- en bijkantoren hadden meestal genoeg aan één exemplaar, maar grotere kantoren ontvingen er meer. Postkantoor Nijmegen kreeg vanaf juni 1907 langebalkstempels met de nummers 1 tot en met 11. De stempels NIJMEGEN 1 tot en met 8 plus 11 werden aan de loketten gebruikt en stempel NIJMEGEN 9 werd in een stempelmachine geplaatst. Langebalkstempel NIJMEGEN 10 was een hamerstempel, gebruikt voor het snel afstempen van grotere hoeveelheden post uit brievenbussen. Afdrucken van dit stempel vind je veel op prentbriefkaarten (afb. 4).

Afbeelding 8b: afdruk van langebalkstempel WAALWIJK 3 uit 1915 met maandaanduiding II voor februari. De meeste maandaanduidingen waren in schreefloze letters, maar voor februari werd een schreefletter gebruikt om te voorkomen dat deze maand als 11 (november) gelezen werd.

Bijpostkantoor Nijmegen-Hezelstraat kreeg in 1910 een eigen langebalkstempel met nummer 1 (afb. 5) en op het stationspostkantoor zijn stempels Nijmegen Station met de nummers 1 t/m 4 gebruikt (afb. 6a en b).

Wijzigingen in datum/tijdsaanduiding
De eerste jaren waren langebalkstempels voorzien van zogeheten 12-uurskarakters. Dat waren karakters met een begin- en een einduur (12-1, 1-2, 2-3 ... 10-11, 12-1). Er was daarbij een extra wielkje voor het aangeven van voor- (V) of namiddag (N). Later kregen de stempels 24-uurskarakters ((1 t/m 24), waarbij het extra wielkje verdween (afb. 7a en b).

Voor de maandaanduiding werden aanvankelijk de Arabische cijfers 1 t/m 12 gebruikt, maar in de loop van de tijd werden die vervangen door Romeinse cijfers I t/m XII (afb. 8a en b).

Afbeelding 10: afdruk van langebalkstempel ARNHEM PAKKETPOST 1 uit 1917.

Meer langebalkstempels
Naast langebalkstempels voor hoofd-, -hulp- en bijpostkantoren (afb. 9) zijner ook langebalkstempels geweest voor speciale PTT-onderdelen, zoals Pakketpost en Inklaring (afb. 10), en voor de Veldpost (afb. 11).

Langebalkstempels zijn mogelijk ook in gebruik geweest op enkele treintrajecten. Afdrukken van die ronde langebalk-trajectstempels zijn behoorlijk zeldzaam 2) - in tegenstelling tot die van de meeste treinblokstempels, waarover we het later zullen hebben. In plaats van uurkarakters stond in deze stempels de identificatie van een trein (in Romeinse cijfers) met een volgletter of -cijfer (afb. 12).

Afbeelding 9: Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren duizenden Belgische militairen geïnterneerd in Nederlandse kampen. In Kamp Zeist was een bijpostkantoor ingericht voor de afhandeling van de vele post die de geïnterneerden stuurden en ontvingen. Hier werd het langebalkstempel LEGERPLAATS BIJ ZEIST gebruikt.

Afbeelding 11: afdruk van langebalkstempel VELDPOST 10 uit 1917.

Afbeelding 12: afdruk van langebalk-trajectstempel AMSTERDAM-'S HERTOGENBOSCH uit een stempelboek van de PTT. Trein XXVII, volgletter D (de vierde trein van die dag).

Ten slotte zijn er nog de gelegenheidsstempels in langebalk-uitvoering. Deze stempels waren bestemd voor tijdelijke bijpostkantoren die ingericht werden bij tentoonstellingen en manifestaties (afb. 13).

Tot zover de langebalkstempels; in een volgende aflevering komen de kortebalkstempels aan de beurt.

Jacques Spijkerman

Noten

1. In Spoor en Post wordt een puntenstelsel gebruikt voor de waardering van treinstempels, waaronder de treinblokstempels. Nederlandse langebalkstempels(...) geeft catalogusprijzen van langebalkstempels in guldens. Zie de literatuurlijst hieronder.
2. Inventarisatie Poststempels meldt enkele van deze stempels. Of ze ooit echt gebruikt zijn, is mij niet bekend.

Literatuur

- O.M. Vellinga, *De poststempels van Nederland 1676-1915*. Herdruk NBFV, 1980.
- *Spoor en Post in Nederland*. Uitgave Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht 1979.
- A. Van de Ven en W.M. Wassenaar, *Nederlandse langebalkstempels - hun zeldzaamheid en nog veel meer*. Eremos Rijnwoude, 1997.
- Peter Rozema, Fons Simons en Jan Vos, *Gearceerde Typenraderstempels Nederland (1904-1907)*. In: Henk Hospers (red.), *Philatelistenclub 'Rotterdam' 100 jaar*. Rotterdam 2005.
- Cees Janssen, *Inventarisatie Poststempels*. Zie hiervoor de website van de Nederlandse Academie voor Filatelie:
<http://poststempels.nedacademievoorfilatelie.nl>. Afbeeldingen 5 en 12 zijn overgenomen van deze website.

Afbeelding 13: Op het terrein van de Eerste Nederlandsche Tentoonstelling op Scheepvaartgebied (E.N.T. O.S.) in Amsterdam stond in 1913 een tijdelijk bijkantoor. Op deze kaart ziet u een afdruk van het speciale langebalkstempel AMSTERDAM E.N.T.O.S. De postzegel met perfin 'K' is vermoedelijk samen met de kaart gekocht in een kiosk op het terrein. Postkantoor Leeuwarden plaatste langebalkstempel nummer 3 als aankomststempel.